

Lét vagy csak látszat?

Gerald Stieg: *Sein oder Schein. Die Österreich-Idee von Maria Theresia bis zum Anschluss.* Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2016. 283 oldal

Gerald Stieg könyve eredetileg Franciaországban francia nyelven jelent meg 2013-ban,¹ ezt követte három évvel később a német nyelvű kiadás. A hangzatos cím dacára nem történeti munkával s nem szaktanulmánnyal van dolgunk, Stieg maga is „esszének” nevezi könyvterjedelmű kéziratát. A szerző kiléte persze útmutató lehet, hiszen Gerald Stieg osztrák irodalomtörténész, aki 1966-ban költözött Párizsba, és az Université de la Sorbonne Nouvelle–Paris III német intézetének lektora lett, azóta Franciaországban él, s immáron a német és osztrák kultúr- és irodalomtörténet professzoraként tevékenykedik. Az 1975-ben Rouenben Félix Kreissler által alapított *Austriaca* című folyóirat egyik alapító munkatársa, majd hosszú ideig főszerkesztője volt. Fő kutatási területe Karl Kraus és Elias Canetti munkássága, szélesebb spektrumot tekintve pedig a két világháború közötti ausztriai és németországi német nyelvű irodalom.

Az, hogy a szerző nem kívánt biztonságos távolságot tartani művétől, mutatja, hogy nem tudományos munkának szánta. A bevezetőben hosszasan szól személyes motívumairól, amelyek meghatározták témaválasztását, nézőpontját és preferenciáit: Stieg 1941-ben Salzburgban született, a már Németország integráns részének tekintett ausztriai területen. Szülei Felső-Stájerországban esküvőjük alkalmából községük-től Hitler Mein Kampfjának nagyrabecsült példányát kapták ajándékba. Gyermekeknek a náci irányelveknek megfelelően pogány-germán keresztnevet választottak (bár a katolikus egyházat nem hagyták el): „Ge-

rald Joseph”, amit azután a katolikus pap a keresztlevélben – mintegy a civil ellenállás gesztusaként – „Joseph Gerald”-ra módosított. Apja – aki 1938-ban asztalosból csendőr lett, majd a háború után újra asztalosként dolgozott – és egész családja a pángermán eszme s azzal egyetemben a nácizmus elkötelezett híve is volt. Stieg szerint a család 1945 utáni szellemi arculatát a nemzetiszocializmus és a katolicizmus szellemi hagyományainak sajátos ötvözeteként antiszemitizmus, a jelennel szembeni elutasítás, összeesküvés-teóriák és amerikaellenesség határozta meg. A pángermán és a nemzetiszocialista eszmék iránti vonzódás az 1930-as években Felső-Stájerországban általános jelenség volt, ahogy a következő évtizedekben is. Az itt élők nem felszabadításként, hanem megszállásként élték át a győztes hatalmak jelenlétét, a diák Burschenschaftok népszerűsége nem hanyatlott, a „harmadik birodalom iránti vágyakozás” hatotta át a lakosságot. (21–22. old.) Ennek jegyében kezdte pályáját a szerző is, s „fájdalmas” folyamat végén jutott el az ezzel való szakításhoz. Mint írja, egy az orosz csapatok elől vidékre menekült, cseh, „jugoszláv” és zsidó felmenőkkel is rendelkező fiatal orvos házaspárban vélte felfedezni „az ideális osztrák identitást”, „a régi nemzetek feletti osztrák eszme” inkarnációját – éles ellentétben a két világháború pángermán szellemi örökségével. Ebben az Innsbrucki Egyetem teológia, majd irodalomtudományi és -történeti szakát meghatározó kozmopolita milió is megerősítette, Karl Kraus 1933-ban született (de csak 1952-ben megjelent), *Die Dritte Walpurgismacht* című könyve, majd Elias Canetti *Die Blendung* (Káprázat) című munkája pedig végleg eltávolította gyermekkorai szellemi világtól.

Az 1975 óta francia állampolgár Stieg számára egyszerre szakmai és magánemberi kérdés: Mi is az az osztrákság? Létezik-e kü-

¹ *L'Autriche: Une nation chimérique?* Edition Sulliver, Paris, 2013.

lön osztrák irodalom? Miben fogható meg a német nemzetegység gondolatától elkülönülő osztrák nemzeti identitás, amely ezeréves története ellenére Európa legfiatalabb nemzetei egyikének identitása? Milyen 19. századi gyökerekhez nyúlhatott vissza ez a 20. századi identitásteremtő folyamat? Itt ismertetett művében erre vonatkozó gondolatait kívánta megosztani a francia olvasóközönséggel, magát mintegy hazája és választott országa közötti nem hivatalos közvetítőnek tekintve, aki – mint írja – az osztrák nemzet születését először öntudatlan, majd tudatos közreműködőként, végül kívülállóként élte át – „ironikus szubjektivitás elkerülhetetlen dóziséra nyitottan” (15. old.), személyes emlékekre, összegyűjtött dokumentumokra, de mindenekelőtt az általa alaposan ismert és tanulmányozott irodalmi alkotásokra alapozva. Robert Musil idézi, aki, amikor 1936-ban megkérdezték tőle, hisz-e az osztrák irodalom létezésében, azt válaszolta: „Igen, de csak mértékkel.” (15. old.)

Stieg kiinduló tézise az a meglepő elmentmondás, hogy miközben a 19. században sokat írtak az „osztrák” nemzet nemlétéről, és azt csupán ideának tartották, az osztrák nemzet propagátorai által a 19. században és a 20. század elején hangoztatott „virtuális osztrák nemzet” a 20. század második felében „történeti, politikai és mentális valósággá” vált. Érdeklődésének középpontjában azonban nem történeti események állnak, hanem – ahogy fogalmaz – azok „képesége arra, hogy az identitás mítoszaiá váljanak, melyek azután a körülményektől függően hatalmas befolyást gyakorolhatnak az identitástudatra, ám akár hatás nélkül is maradhatnak”. (173. old.) Stieg a 19–20. századi német nemzeti ügy képviselőjére való felhatalmazásért folytatott porosz és osztrák küzdelmet mutatja be elsősorban a szimbólumteremtés és áthagyományozás nézőpontjából, az „*advocati Austriae*” és az „*advocati Germaniae*” szellemi viadalát (15. old.), valamint a soknemzetiségű Habsburg Birodalom németiség-

nek önképét és az osztrák-németekről alkotott németországi percepciókat.

Ezen a téren szimbolikus jelentőségű volt az a Stieg által felidézett pillanat, amikor 1938. március 11-én Schuschnigg osztrák szövetségi kancellár bejelentette a készülő német inváziót, s hogy az ausztriai hadsereg nem fog ellenállást tanúsítani. A beszéd végeztével elhangzott Haydn C-dúr Császár vonósnégyesének második tétele, amit Ausztria lakói legalább három szöveggel ismerhettek és énekelhettek. Az osztrák államisághoz hűek Ottokar Kernstock szövegét énekelhették, amely 1929 óta Ausztria himnusza volt; az Anschluss hívei a „*Deutschland, Deutschland über alles!*” német himnusként üdvözölhették, míg a Habsburg-tradíciók hívei a császárhimnusz „*Gott erhalte*” szavait mormolhatták. (S nagyon kevesen gondolhattak Karl Kraus 1920-ban papírra vetett szatirikus átíratára is: „*Gott erhalte, Gott beschütze vor dem Kaiser dieses Land. [Isten tartson, Isten övjon ezen ország császárától!]*”) Az, hogy a rádió csak az eredeti, szöveg nélküli változatot közölte, élesen rávilágított arra a nemzeti szimbolikus deficitre, amellyel a fiatal állam létrejötte óta küzdött.

1919-ben a háborúban győztes antant hatalmak kényszerítették önálló állami létezésre a megszünt Habsburg Birodalom törzsterületeit, Ausztria nem volt más, mint „ami maradt” a Habsburgok birodalmából a „nemzetállamok” létrehozása után. Az új állam elitje és lakossága is így látta, saját államára második német államként tekintett, s a Németországgal való egyesítést óhajtotta – enyhe pártkülönbségekkel. A különálló osztrák nemzet – ahogy Stieg fejtegeti – csak 1933 és 1938 között kezdett kialakulni, Hitler hatalomra jutása, a faszizmus térnyerése ugyanis változást indított el (a szociáldemokraták például 1933 októberében törölték pártprogramjukból az egyesítésre vonatkozó részt). Ahogy a szerző hangsúlyozza, az önálló osztrák nemzeti identitás paradox módon radikális ellensége, a nemzeti szocializmus terméke volt, annak hatására

következett be a német testvériség eszméjével való szakítás és a nyelvi egység jelentőségének „lefokozása”. (117. old.) Ezt megerősítette a szövetséges hatalmak külső nyomása és akarata. A második világháború után egészen más volt a helyzet, mint 1919-ben, az ország elitje maga is létre akarta hozni Ausztriát, amit 1955-ben az állami szuverenitás visszaszerzése kedvezően meg is erősített, bár nem volt könnyű általánosan elfogadott nemzeti szimbólumokat (himnusz, zászló, nemzeti ünnepek) teremteni a semmiből. Az 1950-es években a nemzetiszocialista és pángermán szimpátiák ellenére erős érzelmű osztrák patriotizmus éledt, amiben Stieg számottevő szerepet tulajdonít a sporteseményeknek, mondván, a lakosság nagy tömegeit tekintve a sport lehet talán a „nemzeti identitással való azonosulás legbiztosabb mércéje”. (24. old.) Amikor például 1954-ben a futballvilágbajnokság elődöntőjében Ausztria 6:1-es vereséget szenvedett Németországtól (amit néhány kommentátor egyenesen új königgrätzi vereségként aposztrofált), még a szerző falujában is akadtak nem kevesen, akik aztán a döntőben a németek helyett inkább a magyaroknak szurkoltak, annak ellenére, hogy a falu két focicsapatának létezése akkoriban is őrizte az osztrák orientációjú katolicizmus és a német nemzeti orientációjú „*freiheitliche*” irányvonal megosztottságát. A futball mellett a síelésben elért sikerek és elszenvedett kudarcok játszottak hasonlóan összekovácsoló és differenciáló szerepet az ausztriai lakosság számára. S az utólagos átértékelések sem hiányoztak: például a Rapid Wien 1941-es győzelmét a Schalke 04 felett visszatekintve majdhogyanem az osztrák náciellenes ellenállás aktusaként interpretálták. (24. old.) A nemzetét alakulás, jelenti ki Stieg, mára már befejezett folyamat, ezen identitástudat ambivalens elemei (mindenekelőtt a második világháború idején játszott áldozat és elkövetőtárs szerepek kettőssége) ellenére is. (A könyv egy pontján ez azonban kérdőjeles állítássá változik: Befejezett? [33. old.]

Azt, hogy nem tudományos történeti munkával van dolgunk, a nyíltan megvallott szubjektív viszonyulás mellett a könyv felépítése is elárulja: retrospektív szemlélet jellemzi, 20. századi, esetenként 21. századi politikai és történeti problémák előképeit kutatja a szerző, ennek megfelelően előadasmódja nem kronologikus szerkezetű, de nem is szigorúan tematikus tagolású. A kötet esszéisztikus gondolatmenetek füzere: egy-egy esemény sor felidézése kapcsán vizsgál olyan szimbólumokat, amelyeknek a nagy- és kisnémet vetélkedésben, majd az osztrák nemzeti identitástudat kialakulása folyamatában lényeges szerep tulajdonítható. Ennek következtében persze elkerülhetetlenek az ismétlődések – helyenként azonban Stieg előre, illetve hátra utalással igyekszik egy szövegtestté forrasztani a nyilvánvalóan különböző időben, külön célokból készült, eredetileg lezárt egészek szánt szövegrészleteket. Nagyon kevés a jegyzet, kevés szakirodalmi munka szerepel a bibliográfiában is, annál bőségebb a szépirodalmi forrásjegyzék. A könyv az ausztriai történelemben valamennyire is járatos olvasó számára nem tartalmaz új adatokat, csak a közismert eseményeket sorolja, azokat is csak mértékkel (feltehetően egy irodalomtörténetész számára ugyanaz a helyzet az irodalomtörténeti állításokat illetően), annál érdekesebb azonban, ahogy a szerző az irodalomtörténet és történettudomány eredményeit igyekszik összekapcsolni. Felvázolja, hogy milyen erőfeszítések (és ellenerőfeszítések) történtek politikuskok, lelkészek, írók, költők, zeneszerzők részéről – különböző politikai zászlók alatt – az önálló osztrák nemzeti identitás és nemzeti szimbólumrendszer kialakítására (a „nemzeti” és „szabadság” fogalom használata, Mária Terézia mint „Mater Austriae” alakjának „Ausztria identitásikonja”-ként való értelmezése [60. old.], a 19. század eleji „Österreich über alles” gondolat felelevenítése és aktualizálása, himnusz, nemzeti színek, népszerű dallamok aktuális szöveggel való felruházása és új diák dalgyűjtemények

[*Kommersbuchok*, melyeket a „német nemzeti érzés misekönyvei”-nek nevez a 19. században (247. old.)] átdolgozott, új kiadásai, a Duna szimbolikus birtokbavétele, a katolikus egyház, a Habsburg-ház szerepének értelmezései, Mozart szimbolikus figuraként való kezelése, önálló osztrák szótár összeállítása stb.) – mindig is a rivális német, illetve *Alldeutsch* szimbólumok ellentétjeként, ahhoz képest mást megjelenítve. Ehhez előtörténetként Stieg ismerteti a napóleoni háborúktól kezdve a 19–20. századi porosz és osztrák vetélkedést, amellyel elsősorban a nagynémet *Alldeutsch* gondolat 19. századi szimbolikus konstrukciói történetének összefoglalóját nyújtja. A szerző mindenekelőtt az irodalmi művek világában kalauzol bennünket nagy élvezettel, s mutat rá arra, hogy azok milyen szervesen kapcsolódtak a nemzeti identitásteremtés és -rombolás programjaihoz – akár célzottan, akár öntudatlanul. Az olvasó is élvezettel követheti a szerzőt barangolásai közepette, ismert és ismeretlen ausztriai vagy más német országokbeli német művészek alkotásaival ismerkedve, vagy azokat eddig kevésbé ismert perspektívából is szemlélve. Egyes pontokon azonban mintha túlságosan is

eleve elrendelt folyamatnak tűnne, amit a szerző felvázol. Hiszen a széles spektrumú kulturális körkép mintha azt sugallná a 19. századról, hogy az egyetemista diák *Burschenschaftok*ból, a germánok italaként tisztelt sörkultuszából, a nagy hangon énekelt, a napóleoni háborúk sokkjában keletkezett hazafias német énekekből, a Wagner- és Bismarck-kultuszából, az 1848-as nagynémet–kisnémet dilemmákból egyenesen következne Adolf Hitler, de még Jörg Haider színrelépése is. Ez persze mindenekelőtt a 20. századi (sőt 21. századi) perspektívának tulajdonítható, hiszen a szerző a múlt gazdag örökségéből tudatosan azokat az elemeket keresi és villantja fel, amelyek visszatekintve hangsúlyosnak tűnnek. Mindezzel együtt nagyon színes és érzékletes képét nyújtja a nemzeti gondolat 19–20. században német nyelvterületen megjelenő sokszínűségének. Stieg művében a napjaink ausztriai politikai és szellemi küzdelmeiben eligazodni vágyó olvasó is elgondolkodtató elemzéseket talál.

DEÁK ÁGNES